

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 4 Sayı: 16 Volume: 4 Issue: 16
Kış 2011 Winter 2011

MEVÂLÎ MÜFESSİRLERİN KUR'ÂN TEFSİRİNİN OLUŞUMUNA KATKILARI VE ONLARA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

CONTRIBUTION OF NON-ARAB (MEVÂLÎ) INTERPRETERS TO THE FORMATION OF INTERPRETATION OF KORAN AND THE CRITICISMS DIRECTED TO THEM

Nur Ahmet KURBAN*

Özet

Müslümanlar olarak tarihimize baktığımızda “Kur’ân” adıyla tanımlanmış ve korunmuş halde bize kadar ulaşmış bulunan bir metinle iftihar ediyoruz. Onun anlaşılmasına yönelik binlerce cilt eser telif edilmiş ya da tasnif edilmiştir. Bu kapsamdaki külliyatın meydana getirilmesinde Araplar kadar Arap olmayan unsurların katkıları da büyüktür. Özellikle *mevâlî* adı ile tanınmış, ancak Hz. Peygamber ve Raşit Halifeler döneminde toplumda itibarlı bireyler olma özelliğine kavuşmuş bu zümre, diğer alanlarda olduğu gibi, tefsir alanında da göz ardı edilemeyecek kadar önemli olan konularını kuruya gelmiştir.

Diğer yandan mevâlî müfessirlerinin yorumları ile Kur’ân tefsir anlayışına farklı bakış açısı sunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Doğrusu bu süreçte Kur’ân tefsirinin Hz. Peygamber dönemindekinden farklılaşmaya başladığını ve adeta bir kırılma sürecine girdiğini söylemek mümkündür. Bu sebepten olmalıdır ki, tarih onlarla ilgili olarak lehte ya da aleyhte çok şeyler söylenmiştir. Biz bu çalışmamızda söz konusu bakışın perde arkasını bir az daha derinden incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân, Peygamber, Sahabe, Tefsir, Mevâlî.

Abstract

Throughout our history, we, the Muslims, are proud of the book entitled Qur’an and handed down to our age with preservation of Allah. In understanding the Holy Qur’an, thousands of books have been written or classified. Contributions of non-Arab scholars are as great as that of Arab scholars in formation of such comprehensive work collection. Known as *mevali* (non-Arabs), they had gained the position of being valued individuals while the era of the Holy Prophet and the Caliphs on true path; and have preserved their important position in interpretation of Qur’an as well as other fields.

On the other hand, it can easily be stated that the mevali interpreters had brought the understanding of the Holy Qur’an different point of view with their own comments. In fact, it can be said that the interpretation of the Holy Qur’an began to undergo a change from that of the era of the Holy Prophet, and even experienced the turning point in this period. Probably therefore, too many things have been said about them positively or negatively in the history. In this study, we try to investigate background of this view little more deeply.

Key Words: The Koran, The Prophet, The Companions, Commentary on the Koran, Mevâlî.

Giriş

İslam ilahî kaynaklı oluşu itibariyle hiçbir ırkı toptan övme ya da yerme girişiminde bulunmadığı gibi, sınıf, ulus ve bölge ayrımı da yapmamıştır. Dolayısıyla Arap olmayanlar unsurlar da risaletin tebliğ edilmeye başladığı ilk günlerinden itibaren Hz. Peygamber’in yanında yer alabilmişlerdir. Yani ahiliye toplumunda kendi varlıklarını pek kabul ettiremeyen bu unsurların bahsettiğimiz tarihten itibaren gerek savaşlarda, gerekse ilmi faaliyetlerde önemli rol oynadıklarını görüyoruz.¹ Bunlar çeşitli nedenlerden dolayı buldukları merkezlerde tedrisat ile meşgul olan sahabe zümresinden ders fırsatını

* Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. (nurahmetkurban@gumushane.edu.tr.)

¹ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cemâl Cevde, *el-Evdâü'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye li'l-mevâlî fi sadri'l-İslâm*, Dârü'l-Beşir, Amman, 1989, s. 59 vd.

yakalayabilmişlerdir. Ayrıca bunlardan varid olan tefsir ile ilgili rivayetlerin hayli bir yekun teşkil ettiği bir gerçektir. Diğer yandan onlar hakkında bir takım eleştirel yaklaşımlar söz konusudur.

Dolayısıyla biz bu çalışmamızda sırayla gayr-ı Arap Müslüman unsurların toplumdaki konumları, onların içerisinden tefsirde öne çıkan simaların tefsir ilminin gelişmesine olan katkıları ve onlar hakkında ileri sürülen olumsuz kanaatler üzerine durmaya çalışacağız. Fakat esas konuya geçmeden önce Arap toplumunda gayr-ı Arap unsur olarak bulunan mevâlînin durumu ve mevâlî unsurları ilimle meşgul olmaya sevk eden bazı sebepler üzerinde kısaca bilgi vermeyi düşünüyoruz.

a. Arap Toplumunda Mevâlî

Kaynaklarımızda Arap olmayan unsurlar için *mevâlî* terimi kullanılmaktadır.² *Mevâlî* kelimesi *mevlâ* kelimesinin çoğuludur. Kelime hem ism-i fail, hem de ism-i meful manasında kullanılmaya müsaittir.³ Yerine göre “*dostluk, yardımcı, sahip, mirasa verâset, asaba, antlaşması, kendisine nisbet edilen azadlı, köle azad eden kimse*” gibi birçok anlamları ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴ Cahiliye toplumunda “*atâka*”, “*hîlf*” ve “*rahim*” olmak üzere üç çeşit mevâlî grubu bulunduğu bilinmektedir.⁵

Terim olarak mevâlî, ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberilerin, Mısır'da Kıbtîler'in oluşturduğu gayr-i Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. Mevâlî esas itibarıyla iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu, köleleştirilen savaş esirlerinden daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî azatlılardan oluşmaktaydı. İslâm mevâlîliği, dostluk mevâlîliği, tabiiyet mevâlîliği, sözleşme mevâlîliği gibi çeşitli şekillerdeki ilişkilerden doğan mevâlîlikler bu kapsamda ele alınmaktadır. İkinci grup ise, fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde, bir Arap ya da Arap kabilesi vasıtasıyla İslâm'ı kabul ederek onların mevâlîsi sayılan, yahut kabile anlayışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden biriyle velâ (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayr-i Arap Müslümanlardan oluşuyordu.⁶

Bilindiği gibi, Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ etmeye başladığı ilk yer Mekke'dir. Bu bölge ekip biçmeye müsait olmadığından yerli halk geçimlerini genelde ticarî hayata borçluydu.⁷ Bu nedenle Mekkelilerin oldukça dışa açık ve sosyal bir toplum olduklarını söylemek mümkündür. Bundan dolayıdır ki, sahabe arasında birçok yabancı isimlere rastlıyoruz. Özellikle Mekke toplumunda yaşamakta olan bu insanlardan kimisi köle, kimisi hürdü. Ayrıca kölelerin Mekke toplumundaki etkisi inkâr edilemeyecek bir durumda idi. Öte yandan bunların çoğu gerek köle, gerek hür olsun kendi dillerini ve dinlerini muhafaza ediyorlardı.⁸

Aynı zamanda dünyanın farklı bölgelerinde de olduğu gibi Mekke toplumunda sosyal sınıflar arasındaki problemler had safhadaydı. Nitekim bu durumu bütün Arap yarımadası için genellemek mümkündür. Zîra risaletin başladığı sıralarda dünyadaki ırk, renk, dil ve bölgesel ayrımlara dayanan gelişmelerden dolayı bütün toplumlara insanî ve ahlakî bir sefalet hakimdi. Artık insanlar aynı çiftin çocukları olduklarını unutmışlardı.⁹ Nitekim Arap toplumunu oluşturan sosyal grupları asîl tabaka, köleler tabakası ve mevâlî tabakası olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birinci ve ikinci gruptakilerin durumu sadece Araplara mahsus bir ayırım olmayıp o dönemdeki bütün uluslar için söz konusuydu. Fakat mevâlî konusu sadece Arap toplumunu ilgilendiren bir ayırımdır. Dolayısıyla bunlar üzerinde biraz durmayı uygun görüyoruz.¹⁰

Kureyşin düşmanlarına karşı yaptıkları savaşlarda yer alan mevâlî unsurların sayılarına baktığımızda toplumun demografik yapısının ne kadar karışık olduğu anlaşılır. Örneğin Bedir savaşında Kureyş'ten ölenlerin %40'ının mevâlîden olduğu tarihî bir vakıadır. Hz. Peygamber'in safında savaşa

² Mahmûd Mikdad, *el-Mevali ve nizâmü'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-Ümevî*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1988, s. 144-145; Cevde, *el-Evdâü'l-ictimâiyye ve'l-iktisâdiyye li'l-mevâlî fi sadri'l-İslâm*, s. 84.

³ Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, v-1-y, mad.; Firuz Âbâdî, *Kâmûs tercümesi*, c. IV, s. 1223 vd; el-İsfehânî, *Müfredât*, v-1-y, mad; İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, v-1-y, mad.

⁴ Daha fazla bilgi için bkz: İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, v-1-y, mad; el-İsfehânî, *Müfredât*, “v-1-y”, mad; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi ğaribi'l-hadîs*, tahk: Mahmûd Muhammed et-Tenahî, Dârü'l-Fikir, Lübnân, t.y., c. V, s. 228 vd.

⁵ Daha fazla bilgi için bkz: eş-Şerîf, *Mekke ve'l-medîne*, s. 51 vd.

⁶ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, “Mevâlî”, DİA, c. XIX, s. 424.

⁷ Ahmed İbrâhîm eş-Şerîf, *Mekke ve'l-medîne fi'l-cahiliyye ve ahdî'r-rasûl*, Dârü'l-Fikri'l-Arabiyye, t.s., s. 32; H.Lammens, “Mekke”, *Millî eğitim bakanlığı İslâm ansiklopedisi* (İA), c. VI, s. 633.

⁸ eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne*, s. 244-265.

⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm peygamberi*, çev: Salih Tuğ, İrfan yay., İstanbul, 1993, c. I, s. 12.

¹⁰ Hitti, *İslâm tarihi*, c.I, s. 158'den Mustafa Öztürk, “Mevâlînin hadis rivâyetindeki yeri”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Basılmamış doktora tezi, Danışman: İsmail L.Çakan, İstanbul, 2002, s. 24.

katılanların sayısı da bundan az değildi.¹¹ Uhud savaşında da buna benzer bir durum söz konusudur. Diğer taraftan hatırlatılması gereken bir husus da şudur ki, İkinci Akabe biatinden sonra Medine'ye hicret eden 87 Müslüman'dan 41'i Kureyşli iken, geri kalan kısmı da mevâlidendi.¹²

Tarihî süreç içerisinde çeşitli anlamlarda kullanılan “mevlâ” veya “mevâlî” kelimelerinin özellikle Hz. Peygamber'in risaleti ile birlikte esasen “sahip”, “dost”, “yardımcı” ve “efendi” gibi anlamlarının ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim bu durum, cahiliye döneminde kendilere hiç itibar edilmeyen bir tabakanın İslâm dini tarafından ne kadar şerefli bir mertebeye yükseltildiklerini göstermeye yetecektir. Fakat bu vasfı taşıyan kimseler, Raşit Halifeler döneminde değişmeye başlamış, Emevîler hanedanının iş başına geçmesiyle birlikte farklı uygulamalara maruz kalmışlardır.¹³ Bu hususta meydana gelen haksızlıkları, tarihî kaynaklarda bütün detayları ile görmek mümkündür. Örneğin bu dönemde mütedeyyin kişiler nezdinde bile mevâlîden birinin arkasında namaz kılmak, Allah'a karşı bir tevazu olarak algılanmaya başlanmıştır.¹⁴

b. Mevâlînin İlimle Meşgüliyeti

Kaynakların ifade ettiğine göre mevâlînin ilimle uğraşmasının nedenleri üzerinde bayağı ciddî tartışmalar gündeme gelmiştir.¹⁵ Şu kadar var ki, Araplar genel olarak yöneticilikle meşgul olmayı kendileri için uygun bir meslek olarak görmemişlerdir. İlimle uğraşmayı hakîr görmekte¹⁶, ama şiir ve tarih ilminin önemine olan duyarlılıklarını da ihmal etmemekteydiler. Dolayısıyla yazılı kültürleri fazla gelişmemiş, daha çok sözlü anlatım ilk planda tutulmuşlardı.

İbn Haldun'un ifadesine göre yazı kültürü, hem Hz. Peygamber hem sahabe için bir kemâl ölçüsü olmamıştır. Bunlar sadece medenî hayat, bir geçim kaynağı olarak telakki edilmiştir.¹⁷ Kur'ân ve Sünnet'in üzerinde ciddiyetle durmasına rağmen¹⁸ ilimle meşgul olmak, özellikle Emevîler döneminde bir zillet sayılmıştır.¹⁹ Cahiz'in (v. 255/869) el-Beyan ve't-Tebyin adlı eserinde yer alan bir rivayete göre, Kureyş'ten bir kişi, Sibeveyh'in “Kitab”ını okuyan Attab b. Esîd'in oğluna “Yazıklar olsun size! İlimi ihtiyaç ve zilletle tahsil etmek hem de onunla geçinmek istiyorsunuz” demiştir.²⁰

Genel olarak göçebe bir yaşam kültürüne sahip olan Arapların aksine Rum ve Bizanslılar ileri kültüre sahiptiler. Bu topraklar Müslümanların hakimiyetine geçince yukarıda bahsettiğimiz sebeplerden dolayı hesaba ve yazıya dayalı işlemler genel olarak mevâlî sınıfına bırakılmıştır. Aynı zamanda bu durum mevâlî için statü olarak bir yükselme vesilesi olduğu ifade edilmektedir.²¹ İlimle olan uğraşları sayesinde pek çok alanda söz sahibi olan mevâlînin dinî ilimler sahasında gösterdiği başarılar günümüz İslâm kaynakları için önemli bir merci teşkil etmektedir.²² Özellikle tefsir, hadis, fıkıh ve edebiyat sahasında onların çok büyük hizmetleri vardır.²³

Ayrıca mevâlînin toplumdaki konularının şekillenmesine efendilerinin mesleğinin ciddî etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak tüccar olan kimselerin mevlâlarının ticaretle, alim olan kimselerin mavlâlarının ilimle iştiğal ettiğini görüyoruz.²⁴ Örneğin Hasan el-Basrî (v. 110/728), Zeyd b. Sabit'in (v.

¹¹ eş-Şerîf, *Mekke ve'l-medîne*, 247-248; Adnan Demircan, *İslâm tarihinin ilk döneminde arap-mevâlî ilişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 54.

¹² Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-arab kable'l-İslâm*, Menşûratu's-Şerîf er-Radî, İnan, 1380 / 1961, c. IV, s. 33 vd.; eş-Şerîf, *Mekke ve'l-medîne*, 247-248.

¹³ Geniş bilgi ve değerlendirme için Bkz. Mikdad, *el-Mevali ve nizami'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-ümevî*, s. 188; Cevde, *el-Evdâü'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye li'l-mevâlî fi sadri'l-İslâm*, s. 8; Mustafa Öztürk, *Mevâlînin hadis rivâyetindeki yeri*, s. 2 vd.

¹⁴ Mikdad, *el-Mevali ve nizami'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-ümevî*, s. 190 vd; Cevde, *el-Evdâü'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye li'l-mevâlî fi sadri'l-İslâm*, s. 197; Demircan, *Arap-mevâlî ilişkisi*, s. 89-90.

¹⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev: Halil Kendir, Yeni şafak Dağıtım, İstanbul, 2004, c. II, s. 583, 607.

¹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, Ankara, 1988, c. I, s. 113.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 583, 607.

¹⁸ Kur'ân-ı Kerîm, okumayı ve araştırmayı tavsiye etmekle kalmamış onu şartlarından biri olarak kabul etmiştir. Dolayısıyla birçok yerde tevhitden bahseden âyetlerin önünde ya da sonunda kevnî âyetlerden bahsetmeyi ihmal etmez. Ayrıca bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağı açık olarak ifade edilmiştir. Hadis kaynaklarında genel olarak “Kitabu'l-İlm” bahislerinde bu konuya temas edildiği ve Hz. Peygamberin bu konudaki görüşlerine genişçe yer verildiği görülmektedir.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mikdad, *el-Mevali ve nizami'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-ümevî*, s. 211 vd.

²⁰ Bkz. Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, *el-Beyan ve't-tibyan*, Beyrut, 1968, c. II, s. 32.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mikdad, *el-Mevâlî*, s. 199; Cemâl Cevde, *el-Evdâü'l-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye li'l-mevâlî fi sadri'l-İslâm*, s. 118 vd.

²² Demircan, *Arap-mevâlî ilişkisi*, s. 142 vd.

²³ Geniş bilgi için bkz. Demircan, *Arap-mevâlî ilişkisi*, s. 142-157.

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Mikdad, *el-Mevali ve nizami'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-ümevî*, s. 221; Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 114.

45/663) mevlâsı; Muhammed b. Sîrin (v. 110/729), Enes b. Malik'in (v. 93/712) mevlâsı; Nafi' (v. 70/689), Abdullah b. Ömer'in (v. 73/692) mevlâsı, İkrime (v. 107/725) gibi tefsir tarihinin önemli şahsiyeti ise Abdullah b. Abbas'ın (v. 68/687) mevlâsıydı.²⁵ Medine ulemasından ve tefsir ilminde şöhret bulmuş bir şahsiyet olan Zeyd b. Eslem (v. 136/753) de Hz. Ömer'in (v. 23/645) mevlâsıydı. Ayrıca tefsirde "İmam" olarak nitelendirilen ve kendisi bir köle olan Mesruk (v. 161/778) da Hz. Ömer'e yakınlığı ile bilinen bir kimsedir.²⁶

Burada mevâlînin İslâm toplumunda kendileri için en uygun yer olarak ilim meclislerini seçmesi son derece doğal bir durumdur. Zîra başka bir kültür ortamında yetişen bir kimsenin yeni bir kültürel ortama girince ilk yapacağı işlerden biri, adapta olmaya çalıştığı toplumun dilini öğrenmektir. Şayet mesele din, kaynağı ise indiği tarihten beri yazıya aktarılmaya başlanan Kur'ân-ı Kerîm olunca, yeniden Müslüman olan bir kimsenin ilk yapacağı iş onu okumaya ve anlamaya çalışmak olacaktır. Ayrıca onları ilim öğrenmeye sevk eden bir diğer faktör ise, cahiliye döneminin acımasız zulmünden İslâm'ın getirdiği adaletle kurtulan mevâlî zümresi, Emevîler dönemindeki cahileye uygulamasından kurtulmak için dinî ilimleri kendilerine adeta tesellî ve müdafaa kaynağı olarak gördükleri düşünülebilir.²⁷ Özellikle onlar Emevîlerin kendilerine uygulamakta oldukları haksız davranışlar karşısında en büyük teselliyi sahabenin yanlarında bulmuşlardır.²⁸

Bir diğer husus ise her insanın kendi bildiği meslek ile meşgul olması- şayet yasaklanmamışsa- gayet normal bir durumdur. Yakın tarihimize baktığımızda bir mesleğin nesilden nesle devam etmiş olduğunu görüyoruz. Az da olsa günümüzde de bunun örneklerini bulmak mümkündür.

Her ne sebeple olursa olsun risaletin tebliği sırasında Rum ve Bizansların bilgi ve kültür seviyeleri oldukça ileri bir düzeydeydi. En azından ellerinde yazılı kaynakları vardı. Bunun aksine Araplar daha çok göçebe yaşadıklarından bilgilerinin genelde ezbere dayalı olduğu, ama yazıya dayalı kültürlerinin çok düşük bir seviyede olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla onların bildikleri mesleklerde çalıştıklarını veya buldukları şartlara göre farklı mesleklerle uğraştıklarını söylemek mümkündür. Ama şurası unutulmamalıdır ki, toplumdaki mevâlî zümresinin siyasi alanda Emevî hanedanını yıkmaya varan güçleri kadar, ilim sahasında da çok büyük gelişim ve değişim yarattıkları açıktır.

I. Mevâlî Müfessirler

Bilindiği gibi mevâlî sınıfına mensup insanlar Arap toplumdan eskilerden beri var olagelmıştır. Bu zümreden İslâm'ı ilk kabul eden insanların sayıları da az değildir. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere dışarıdan gelip ya da yeni Müslüman olup Hz. Peygamberin ve ya bilgin bir sahabenin yanında Kur'ân öğrenmiş çok sayıda mevâlî asıllı kimseler vardı. Kur'ân-ı Kerîm'in önceki ilâhî kitaplar gibi açıklanması gereken bir metin olduğu ortadadır. Hz. Peygamber risaleti döneminde bu kitabı açıklamak ve onun hükümlerini uygulamakla uğraşmıştır. Onun hattayken ihtiyaç görüldüğü ölçüde yaptığı tefsirleri sahabe için yeterli oluyordu. Bu anlamda İslâmî ilimler arasında ilk ortaya çıkan ilmin tefsir ilmi olduğu söylenebilir.²⁹

Fakat, Hz. Peygamberin vefatından sonra sahabenin ekseriyeti Kur'ân'ı tefsir etmekten kaçınmışlardır. Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud ve İbn Abbas gibi birkaç kişiyi istisna tutarsak sahabe zümresi daha çok rivayet eksenli bir anlam üzerinde durmuşlardır. Yoksa Hadis rivayetinde ilklerden sayılan ve Yemen'li Ezd kabilesinin Devs koluna mensup Ebu Hüreyre (v. 58/678) gibi kimseleri burada zikretmemiz gerekiyordu.³⁰ Ancak tefsirde israîlî rivayetlerin yayılmasında çok önemli etkisi olduğu söylenen Benu Kaynuka Yahudilerinden Abdullah b. Selam'ın (v. 43/663) Hz. Peygamberin özel ilgisine mazhar olduğunu ve sahabe içerisinde ilimle meşgul olmakla tanınan bir şahsiyet olduğunu ifade etmeden geçemeyeceğiz. Ancak Tevrat ve Tevrat ile ilgili rivayetlerin onun vasıtasıyla İslâm toplumunda yayıldığı gerekçesiyle kendisi eleştiri konusu olsa da Avf b. Malik ve Ebu Hüreyre gibi seçkin sahabe ondan hadis

²⁵ Mikdad, *el-Mevali ve nizamü'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-ümevî*, s. 222.

²⁶ Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirîn*, Beyrût, t.y., c. I, s. 118, 121.

²⁷ Mikdad, *el-Mevali ve nizamü'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-ümevî*, s. 198.

²⁸ Detaylı bilgi için bkz. İbn Kayyim el-Cevzî, *İlamu'l-muvakkî'in*, tahk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Beyrût, 1987, s. 24; Muhammed b. Abdullah b. Ali Hidayrî, *Tefsîrü't-tabîîn : Arz ve Dirase Mukarene*, Dârü'l-Vatan, Riyad, 1999/1420, c. I, s. 550.

²⁹ Bu görüş hakkında ayrıntılı tartışmalar için bkz. Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme döneminde tefsir*, tercüme: Muhammed Çelik, İzmir, 2006, s. 55.

³⁰ Geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, "Ebu Hüreyre", c. X, s. 160 vd.

rivayet etmiştir. İmam Buharî ise ona güvenmiş ve ondan hadis almaktan çekinmemiştir.³¹ Kaynaklarda onu, Muaz b. Cebel'in ilim öğrenilecek dört kişiden biri olarak gösterdiğine şahit olmaktadır.

Yeri gelmişken şunu da ifade edelim ki, Muaz'ın zikrettiği bu dört kişi içerisinde Selaman el-Farisi'nin (36/656) da adı geçmektedir. Bilindiği gibi bu zat İran asıllı mevâlîdir. Mecûsî dinine mensup bir ailede yetişmiştir. Çok zahmetli bir yolculuktan sonra Medine'ye gelmiş ve Müslüman olmuştur. İlim öğrenmeye ve sünnete bağlılığı ile *ashab-ı suffa* içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Selman'ın Rumca, İbranice öğrendiği, Farısların, Romalıların, Yahudi ve Hıristiyanların kutsal kitapları okuyabildiği ve onlar hakkında bilgi sahibi olduğu rivayet edilmektedir. Bu sebeple onun hakkında Kur'ân ve mukaddes kitabı iyi bilen anlamında "*sahibu'l-kitabeyn*" olarak söz edilir.

Selamn'ın Fatiha suresini Farsçaya tercüme etmiş olması bir ayrıcalıktır. Rakamsal olarak fazla olmamakla birlikte kendisinden birçok sahabe ve tabiîn uleması rivayette bulunmuştur. Onun hakkında söylemeden geçemeyeceğimiz bir diğer husus ise, Şîî müellifler tarafından kendisine çok itimad edilmiş, hatta onu Hz. Ali'den sonra ikinci önemli kişi olarak kabul etmişlerdir. Gulât-ı Şîâ'dan bir grup ise, onu peygamber saymış, hatta ona peygamberin üstünde bir değer atfetmişlerdir. Bazı müsteşrikler ise, onun adının ilk dönem kaynaklarında geçmediğini, zühd hayatına ilişkin bilgilerin İran asıllı bir kimsenin kıymetini arttırmak için sonradan uydurulduğunu, hatta böyle bir kişinin yaşayıp yaşamadığının tartışmalı olduğunu söylemiş olsa da bu görüş itibar görmemiştir.³² Bunun dışında onun hakkında herhangi bir olumsuz görüşe rastlamamaktayız.

Yukarıdan beri üzerinde durmaya çalıştığımız gibi mevâlî sahabeden Kur'ân tefsiri hususunda çok özgün görüşlere rastlamadığımızı ifade etmek istiyoruz. Fakat tefsirin bir ilim olarak Abdullah b. Abbas'tan başlamak suretiyle ancak tabiîn döneminde özgünlük kazandığını söylemek mümkündür. Fakat ileride mevâlî müfessirlerin tefsire olan katkılarından bahsederken bazı isimleri zikredeceğimizden burada bu hususa değinmeyeceğiz.

II. Mevâlî Müfessirlerin Tefsir İlmine Katkıları

Hz. Peygamberin vefatından sonra dinin tebliği ile uğraşan sahabe aynı zamanda Kur'ân'ın tefsiriyle uğraşmış olmaktadır. Bu dönemin en güzide müfessirleri olarak Raşid Halifeler, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'i saymak mümkündür.³³ Sahabe dönemi sona erip tabiîn dönemi başlarken, sürekli genişlemekte olan İslâm coğrafyasına katılan mevâlînin İslâm'ı öğrenmek için büyük gayret sarf ettikleri görülür.³⁴ Özellikle Abdullah b. Abbas'ın meclisinde bulunan Âta b. Ebî Rabah, Tavus b. Keysan, Mucahid b. Cebr, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Amr b. Dînar (v.126/743), Meymun b. Mihrân, Vehb b. Münebbih (v.116/734) gibi kimseler tefsir ilminde şöhret kazanmış tabiîn alimleridir.³⁵

Hemen şunu söyleyebiliriz ki, Kur'ân-ı Kerîm'in yazıya geçirilişi, daha sonra ise çoğaltılıp çeşitli bölgelere gönderilişinden sonra yapılan en önemli ve en ciddî çalışma Abdullah b. Abbas'ın ilim meclisinde yapılan tefsir çalışmalarıdır. Bu alanda Mücâhid, İkrime ve Saîd b. Cübeyr'in yürüttükleri faaliyetler kayda değer mahiyettedir. Belki bu dönemin en belirgin tefsir çalışmalarından birinin ilk tefsir kitaplarının yazılmaya başlaması olarak görebiliriz. Zîra bir rivayette Tâvûs "İbn Abbâs'ın yanındaydık, biz yazmadığımız halde, Sa'id b. Cübeyr yazıyordu" demektedir.³⁶ O, önce Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'a, sonra Ebû Burde b. Ebî Musâ el-Eş'ari'ye kâtiplik yapmıştır.³⁷ Onun: "Çoğu kere İbn Abbâs'a gelip sahifeme yazardım. Sahifem dolduğu zaman da takunyalarımı, onlar da dolduğunda avuçlarıma yazardım" dediği de kaynaklarda zikredilir.³⁸ Saîd b. Cübeyr'in "Kur'ân'ı okuyup da onu tefsir etmeyen, sanki âmâ gibidir"³⁹ sözü, onun Kur'ân'ı tefsir etmekten kaçınanların aksine, bu yöndeki faaliyetlere ne kadar çok önem veren biri olduğunu anlamamız için yeterli bir delildir.

³¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, c. I, s. 129-130.

³² İbrahim Hatiboğlu, "Selmân-ı Fârisî", *DİA*, c. XXXVI, s. 441-443.

³³ Geniş bilgi için bkz. ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-müfessîrun*, c. I, s. 64 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 90.

³⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 113.

³⁵ ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-müfessîrun*, c. I, s. 64 vd.

³⁶ *Kitâbu'l-ilel*, c. I, s. 405'den Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 146.

³⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, Dâru Sadr, tah: İhsan Abbas, Beyrût, c. II, s. 372.

³⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kubrâ*, Beyrût, 1957, c. VI. S. 257; Zehabî, *Siyeru a'lâm'n-nübelâ*, c. IV, s. 335.

³⁹ Tâberî, *Tefsir*, c. I, s. 60.

Ebu'l-Leys (v. 373/983), Mücâhid'in Kur'ân'ı baştan sona kadar İbn Abbâs'a üç kere arz ettiğini, her âyetin üzerinde durarak onun kim için, nerede ve nasıl nâzil olduğunu sorduğunu söyler.⁴⁰ Bizim düşüncemiz bunun tefsire yönelik bir arz olduğu yönündedir.

Amr b. Murre (v. 110/728), Saîd b. Musâyyeb'e (v. 94/713) bir âyetin tefsirini sormuş, o "Bende o âyeti tefsir edecek cesaret yok. Ancak yanında kendisine Kur'ân'dan bir harfin bile gizli kalmadığını zanneden biri var" diyerek eleştirel bir yaklaşımla İkrime'yi göstermiştir.⁴¹ Örneğin Şa'bî, kendi döneminde İkrime'den başka Allah'ın kitabını iyi bilen birinin kalmadığını söylerken⁴², Hasan Basrî, "İkrime Basra'ya geldiğinde bize tefsirden çok şey bıraktı"⁴³. Onun tefsirini sıkı tutunuz"⁴⁴ demiştir. Mervezi, "İkrime, İbn Abbâs'ın tefsiri en iyi bilen talebelerinden biridir"⁴⁵ diyerek İkrime'nin tefsir bilgisine işarette bulunmuştur.

Esved b. Yezid (v.75/694) İbn Mes'ûd ve Muaz b. Cebel'den ders almış, döneminin Kur'ân-ı Kerîm'i en bilen kişilerinden biri olarak bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel ve Yahya b. Maîn gibi hadis bilginleri tarafından güvenilir biri olarak nitelendirilmiştir.⁴⁶

Yukarıda vermeye çalıştığımız örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Tefsir kültürünün oluşumunda Abdullah b. Abbas'ı istisna edersek – onun oturup tefsir yazdığını zikreden bir bilgiye rastlamadık- erken dönemde tefsir yazarlar genel olarak mevâlîdendir. Bunlardan bazıları şunlardır:

Abdullah b. Mübarek (v. 181/797), *Kitabu't-Tefsîr*⁴⁷; Abdullah b. Vehb b. Müslim (v. 197/812), *Tefsiru'l-Kur'ân*⁴⁸; Âta b. Ebî Müslim el-Hurasânî, (v. 135/752) *et-Tefsîr, en-Nasih ve'l-Mensuh, ve Tenzîlu'l-Kur'ân*⁴⁹; Âta b. Ebî Rabah (v. 114/732), *Kitabu't-Tefsîr ve Garîbu'l-Kur'ân*⁵⁰; Atiyye b. Sad (v. 111/729), *Tefsîr*⁵¹; Dahhâk b. Muzahim (v. 105/723), *Tefsîr*⁵²; Ebu Halid Muslim b. Halid b. Muslim b. Saîd ez-Zencî, el-Kureşî (v. 180/796), *et-Tefsîr*⁵³; Hasan el-Basrî b. Ebî'l-Hasan Ebu Saîd (v. 110/731), *et-Tefsîr*⁵⁴; Hüseyim b. Beşîr b. Ebî Hâzim (v. 183/799), *Kitabu't-Tefsîr*⁵⁵; Hüseyim b. Beşîr b. Kasim es-Sülemî (v. 183/799), *et-Tefsîr*⁵⁶; İbn Cüreyc (v. 150/767), *Kitabu't-Tefsîr*⁵⁷; İkrime (v. 107/725), *el-Vücûh ve'n-Nezâir*⁵⁸; Muhammed b. Ka'b el-Kurezî (v. 118/736), *Tefsîr*⁵⁹; *Tefsiru Kelbi*⁶⁰; Mukatil b. Hayyan b. Devâl en-Nabatî (v. 150/767), *Tefsru Mukatil b. Hayyan*⁶¹; Mukatil b. Suleyman (v. 150/767),

⁴⁰ Ayrıca Ebu'l-Leys'ten nakledilen diğer bir rivâyete göre Kur'ân'ı, İbn Abbâs'a 30 kere arz etmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 466; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdris Ebû Muhammed er-Râzî et-Temimî, *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Turâsî, Beyrût, 1271/1952, c. VIII, s. 319; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, c. X, s. 39, 40; el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XXVII, s. 233; Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyutî Ebû'l-Fadl, *Tabakâtu'l-huffâz*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1403, c. I, s. 42; Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Miyzanu'l-i'tidâl fî makdi'r-ricâl*, tahk: Ali Muhammed Ma'vez ve Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1995, c. VI, s. 25; Zehebî, *Siyeru a'lâm'n-nübelâ*, 4. Baskı, Beyrût, 1986, c. IV, s. 450.

⁴¹ Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Haddâd Ukaylî, *ed-Duafâi'l-kebir*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1984, c. III, s. 374; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, c. VII, s. 238.

⁴² İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, c. VII, s. 236.

⁴³ el-Ukaylî, *Duafâu'l-ukaylî*, c. III, s. 375.

⁴⁴ el-Kayserânî, *Tezkiretu'l-huffâz*, c. I, s. 96.

⁴⁵ İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzi'b*, c. VII, s. 236.

⁴⁶ Saffet Köse, "Esved b. Yezîd", (*DİA*), c. XI, s. 441.

⁴⁷ Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmusu terâcim li eşhuri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arab ve'l-müste'ribine ve'l-müsteşrikîn*, 9. Baskı, Beyrût, 1990, c. IV, s. 115; Katib Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, Yayına hazırlayan: Ahmed Şemsuddîn, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, c. I, s. 34.

⁴⁸ Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. 5, s. 61.

⁴⁹ Fuad Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, Suûdî Arabistan, 1403/1983, c. I, s. 78-79.

⁵⁰ Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 61.

⁵¹ Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 73.

⁵² Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, tahk: Mustafa eş-Şuveymî, Tunus, 1405/1985, s. 164; Şemsuddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirin*, tahk: Alî Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, Kahire, 1392/1982, c. I, s. 216; Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 71; Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. I, s. 452.

⁵³ Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 87.

⁵⁴ İbn-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 164; ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirin*, c. I, s. 147; Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 72; Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. I, s. 446.

⁵⁵ Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. I, s. 461.

⁵⁶ Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 88-89.

⁵⁷ ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirin*, c. I, s. 352. Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. I, s. 437.

⁵⁸ Muhammed b. Abdillâh el-Kostantinî er-Rumî el-Hanefî (el-Kostantinî), *Keşfu'z-Zunûn*, 2. Baskı, Milli Eğitim Devlet Kitapları, Milli Eğitim Bâsım Evi, İstanbul 1971, c. II, s. 2000; Sıdk b. Hasen el-Kanûcî, *Ebcedu'l-ülûm*, tahk: Abdulcabbar Zekar, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1978, c. II, s. 567; ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirin*, c. I, s. 381; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 164.

⁵⁹ Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 61.

⁶⁰ İbn-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165; Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 80-81.

⁶¹ İbn-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165; Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 84.

*Kitabu Tefsir*⁶²; Mücâhid (v. 103/721), *Tefsiru Mücâhid*⁶³; Rabî' b. Enes el-Bekrî el-Basrî el-Hurasnî (v. 139/756) *et-Tefsir*⁶⁴; Rufay b. Mihran Ebu'l-Aliye (v. 90/708), *et-Tefsir*⁶⁵; Saîd b. Cübeyr (v. 95/713), *et-Tefsir*⁶⁶; Saîd b. El-Beşîr el-Ezdî (v. 169/790), *et-Tefsir*⁶⁷; Süfyan b. Saîd b. Mesruk (v. 161/777), *et-Tefsir*⁶⁸; Süfyan b. Uyeyne (v. 198/819), *Tefsiru'l-Kur'an, Cevabatu'l-Kur'an*⁶⁹; Süfyan b. Uyeyne b. Ebî İmran Meymune (v. 198/819), *et-Tefsir ve Cevabatu'l-Kur'an*⁷⁰; Yezid b. Harven es-Sülemî (v.118/736), *Tefsir*⁷¹; Yahya b. Yeman (v. 188/804), *Tefsir*⁷²; Zaid b. Kudame es-Sekafî en-Nukrî el-Kûfî (v. 161/777), *et-Tefsir*⁷³; Zeyd b. Eslem el-Adevî (v. 136/753), *Tefsir*⁷⁴

Burada eserleri ile zikrettiğimiz kimselerin tamamı mevâldendir ve yazmış oldukları eserler de ilk dönem tefsir çalışmalarının birer ürünüdür. Hemen şunu da belirtelim ki, bu ürünler sadece bizim görebildiklerimizdir. Ayrıca bunlardan bazıları matbu olarak okuyuculara sunulabilmiş ise de önemli bir kısmının ismine sadece kayıtlarda rastlamaktayız ve kendilerine halen ulaşamamıştır. Sadece tefsir külliyyatında onlara atfedilmiş ve külliyyatın sayfalarına serpiştirilmiş vaziyetteki rivayetlere rastlamaktayız.

Mevâlî bilginlerin ilmî ve sosyal hayatta etkin rol aldığı ilk asırda yazılan eserlere bakıldığında, onların en büyük özelliği icihadî konuları tartışmaya açmaları ve ictihada yarar sağlayacak diğer unsurları tefsirleştirmeleridir. Bu konuda Cahiliye dönemi Arap şiiri ve isrâiliyat kaynakları bolca referans alınmıştır. Özellikle isrâiliyatın tefsir sızmasında Abdullah b. Selm (v. 43/63), Ka'bu'l-Ahbâr (v. 32/652), Vehb b. Münebbih (v. 110/114), İbn Cüreyc (v. 150/767)⁷⁵, Abdullah b. Abbas'ın talebelerinden Mücâhid, İkrime, Saîd b. Cübeyr, Hasan el-Basrî, Dahhak ve Süddî'nin rolü büyük olmuştur.⁷⁶ Ayrıca Mekke ekolünden Abdullah b. Abbas başta olmak üzere onun talebelerinin kelime bazında yaptığı tefsirler günümüz tefsir çalışmaları açısından oldukça önemlidir.

Özellikle tabiîn müfessirler hakkında zikretmemiz gerek en önemli hususlardan biri de onların yorum bağlamında tefsir ilmine olan katkılarıdır. Kendileri asıl itibariyle Arap olmamakla birlikte Kur'an tefsiri hakkında döneminde ve sonraki nesil nezdinde vazgeçilmez referans kaynağı olarak kabul edilen bu kimseler, ortaya koyduğu bazı görüşler ile geçmişten günümüze hep ses getirmeye devam etmiştir. Örneğin, ailesinin nereden geldiğini bilemediğimiz, fakat Kureyş'in mevlâsı olarak tanınan Mücâhid'in isrâioğullarının cumartesi yasağını çiğnedikleri için Allah, tarafından suratlarının maymuna dönüştürülerek cezalandırılmasından bahseden âyetin tefsirinde getirdiği yorum ilginçtir. O şöyle der: "Allah onların şekillerini değil, kalplerini maymunların kalpleri gibi kılmıştır. Allah, Tevrat'ı kabullenip sonra terk eden Yahudileri, sırtında kitap taşıyan merkeplere benzettiği gibi bu âyet-i kerimede de onları, maymunlara benzetmiştir. Onların şekli gerçekte maymuna dönüşmemiştir."⁷⁷ Ancak Taberî, Mücâhid'in bu görüşünün, Allah Teâla'nın kitabının zahirine ters düştüğünü söylemiş ve epeyce uzun bir açıklamadan sonra "Yahudilerin maymuna çevirilmediklerini söylemek, bunlar hakkında Kur'an-ı kerimde zikredilen diğer şeylerin de meydana gelmediğini söylemek gibidir. Şayet diğer şeyler kabul edilir de sadece maymuna çevirilmedikleri söylenecek olursa buna dair delil gösterilmesi gerekir. Aksi halde iddia delilsizdir, bu sebeple de reddedilir" şeklindeki bir açıklama ile reddetmiştir. Müsteşrik Goldziher, Mücâhid'in bu açıklaması ile mutezile ulemasından daha cesaretili ve atak davrandığını ifade etmiştir.⁷⁸

⁶² İbn-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 76; Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 85.

⁶³ Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 56, 70; Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. I, s. 458; Mücâhid, *Tefsir*, s. 100-104.

⁶⁴ Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 79-80.

⁶⁵ ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, c. I, s. 173.

⁶⁶ Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadîr*, c. I, s. 208; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165; Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 61.

⁶⁷ ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, c. I, s. 181; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165.

⁶⁸ ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, c. I, s. 186.

⁶⁹ İbn-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 164; Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. I, s. 440.

⁷⁰ ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, c. I, s. 190, 192.

⁷¹ Çelebî, *Keşfu'z-zünûn*, c. I, s. 461.

⁷² Sezgin, *Tarihu't-türasi'l-arabî*, c. I, s. 89.

⁷³ ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, c. I, s. 175.

⁷⁴ ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, c. I, s. 177. Davudî söz konusu eserinin bahsetmiş olduğumuz sayfasında Zeyd b. Eslem el-Davî el-İmam Ebu Abdillâh el-Umerî el-Medenî el-Fakîh olarak hakkında bilgi verdiği Zeyd'den eserinin başka bir yerinde daha bahsetmiştir. Örneğin eserinin 265. sayfasında Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem el-Adevî adında bir şahıstan bahseder. Bu kişinin ölüm tarihi ise 182'dir. "*et-Tefsir*" ve "*en-Nasih ve'l-mensuh*" adında iki eseri vardır. ed-Davudî, *Tabakatu'l-müfessirîn*, c. I, s. 265. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 164.

⁷⁵ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 115-118. 128 vd.

⁷⁶ el-Hudayrî, *Tefsirü't-tabîîn*, c. I, s. 548 vd., 550, 561.

⁷⁷ Bakara, 2/65. Taberî, *tefsir*, c.I, s.

⁷⁸ Goldziher, *İslâm Tefsir Ekolleri*, s. 132.

Diğer bir örnek ise, Hz. İsa'nın Maide suresinin 14. âyetinde geçen "*Allah'ım! Rabbimiz! Bize ve bizden sonra geleceklere bayram ve Sen'den bir delil olarak gökten bir sofrayı indir, bizi rızıklandır, Sen rızık verenlerin en hayırlısısın*" şeklindeki duasında dile getirilen sofrayı indirilmediği yorumunda yatmaktadır. Mücâhide gereği israilîlere gökten herhangi bir sofrayı indirilmemiştir. Âyet bir darb-ı mesel olarak gelmiş ve bununla onların peygamberlerinden mucizeler istemelerini yasaklamıştır.⁷⁹ Mücâhid hakkında bu gibi örneklerin sayılarını çoğaltmak mümkündür⁸⁰. Dolayısıyla burada çalışmamızın sınırları itibarı ile bu kadar örnekle yetinmek istiyoruz. Aşağıda görüleceği gibi mevâlî müfessirlerden gelen rivayetlerin sayıları oldukça kabardır.

Kaynakları incelediğimizde tefsirciliği ile tanınan birçok müfessirin kendilerine özgün görüşlerine rastlamak mümkündür. Kimisi yaşadıkları toplumda daha fazla ön plana çıkarken, kimisi de lügavî yöndeki meziyetleri ile tanınmaktadır. Özellikle tabiîn dönemi müfessirlerinden bazılarının yabancı dilden istifade ederek Kur'ân'ı tefsir etme cihetine yöneldiklerini görüyoruz.⁸¹ Sosyal bir gerçek olarak mevâlî sınıfından olan kimselerin birçoğu Araplarla iç içe ya da onlara komşu olarak yaşayan toplumlardan geldikleri için aralarında bazı müşterek kelimelerin olması ihtimaldir. Ayrıca İran ve Rum asıllı mevâlînin yazılı kültür bakımından Cezîre Araplarından üstün oldukları bir gerçektir ve bu durum mutlaka onların İslâm'dan sonraki hayatlarını etkileyecektir.

Saîd b. Cübeyr'e isnad edilen rivayetler incelendiğinde söz konusu rivayetlerin 3'te birinden fazlasının ahkam âyetleri hakkında olduğu ifade edilmiştir. Özellikle ona dayandırılan evlenme ve boşanma ile alakalı rivayetlerin, genel toplamın %70'ini oluşturduğu tespit edilmiştir. Burada toplu olarak bir değerlendirme yapacak olursak, Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen tefsir rivayetlerinin sayıları sınırlıdır. Ancak *el-Hudayrî*'nin tespitine göre Taberî'nin, Camiü'l-Beyan adlı eseri %60 civarında tabiîn müfessirlerin görüşlerinden oluşmaktadır. Bunların içerisinde rakamları 11488'e ulaşan rivayetin Mücâhid ve Katade'ye (Katade'nin Arap asıllı olduğu söylenmektedir) atfedilen görüşlerinden oluştuğu ifade edilmiştir.⁸² Hadis kaynaklarının kitabü't-tefsir bölümlerine, özellikle *es-Sahih-i Buhârî*'e bakıldığında tefsire dair zikredilen 450 muallâk rivâyetten 187'si İbn Abbâs'a dayanırken, 144'ü Mücâhid'e ve geri kalan kısmı ise diğer ulemâya dayanmaktadır.⁸³ Dolayısıyla tefsir külliyyatının oluşumunda mevâlî müfessirlerin rolünün oldukça büyük olduğunu – özellikle Mücâhid, Hasan el-Basrî, Saîd b. Cübeyr gibi şahsiyetlerin katkılarının göz ardı edilemeyecek kadar çok ve değerli olduğunu - kabul etmek zorundayız⁸⁴.

III. Mevâlî Müfessirlere Yöneltilen Eleştiriler

Mevâlî zümresi tarihî süreç içerisinde kimi araştırmacılar tarafından farklı eleştiri ve tenkide konu olmuştur. Hatta kimi eleştirmenler “onların yaptıkları bütün işlerin batıl sayılacağını” ileri sürmüşlerdir.⁸⁵ Mevâlînin İslâm ile şereflenmeden önce kendilerine has dinleri ve kültürleri olduğu kesindir. Fakat İslâm'ı kabul eden mevalinin İslâm'ı eski din ve kültürlerinin etkisinde Araplardan farklı anladıkları ve bu yüzden tefsirde önemli gelişmelerin meydana geldiği⁸⁶ tezini genellemek doğru bir görüş olmasa gerektir. Örneğin müsteşriklerden Newby gibi bazı kişiler tefsir ilminde şöhret bulmuş bir şahsiyet olan Hasan el-Basrî'nin (v. 110/728) bu ilme İslâm öncesi kültürlerinden bazı şeyleri katmış olabileceğini ileri sürmektedir.⁸⁷ Biz burada mevâlîye yöneltilen tenkitleri daha ayrıntılı olarak irdelemeye çalışacağız.

a. Hadis Uydurma

İlgili kaynaklarda hadis uydurma girişimlerinin kimine göre Hz. Peygamber döneminde başladığı iddia edilirken, kimine bu tür girişimin başlangıcı Ali'nin halifeliği dönemine dayanmaktadır.⁸⁸ Mevâlînin

⁷⁹ Kurtubî, *Tefsir*, c. VI, s. 341.

⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. *el-Hudayrî, Tefsirü't-tabîîn*, c. I, s. 94 vd.

⁸¹ *el-Hudayrî, Tefsirü't-tabîîn*, c. I, s. 20 vd; Bazı mevâlî kimselerin tefsir ve Kur'ân ilimleri ile alakalı görüşleri için Nur Ahmet Kurban'ın “Mekke Ekolünün Oluşumu ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri” konulu çalışmasının ikinci ve dördüncü bölümlerine bakınız. Söz konusu çalışma bir doktora tezi olarak, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı'nda, Prof. Dr. Mevlüt Güngör'ün danışmanlığında 2008 yılı tamamlanmıştır.

⁸² *el-Hudayrî, Tefsirü't-tabîîn*, c. I, s. 21-24. Dipnota bakınız.

⁸³ Geniş bilgi için bkz. M. Fuâd Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Kitâbiyât, Ankara 2000, s. 148 vd; Orhan Atalay, 20. Yüzyıl Tefsir Akımı, Beyân Yay., s. 19.

⁸⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *el-Hudayrî, Tefsirü't-tabîîn*, c. I, s. 89.

⁸⁵ Mikdad, *el-Mevali ve nizâmü'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evahiri'l-asri'l-ümevî*, s. 194.

⁸⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 115.

⁸⁷ Mustafa Öztürk, *Mevâlînin hadis rivayetindeki Yeri*, s. 345.

⁸⁸ Bk. Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, M.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1996, s. 40-41; Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve İstilahları*, tercüme: Yaşar Kandemir, M.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1996, s. 222.

itham edildiği sahalardan biri hadis uydurmacılığı olmuştur. Arapların kendilerini üstün görmelerinden dolayı diğer milletler de ırkçı tavırlar takınarak bazı ulusları öven ya da yeren hadisler uydurdıkları ifade edilmiştir.⁸⁹ Bizce bu da sadece mevâlî unsurlara özgün bir durum olarak düşünülmemelidir. Zira bir ırka mensup kişilerin diğerini yerme konusunda hadis uydurduğu gibi bir kabilenin diğer kabileyi yeren ya da öven hadisler uydurması mümkündür. İslâm dini, mecûsî ve sapıtılmış Hıristiyan inancına düşman olduğu kadar, müşrik Arap toplumuna karşı da canla başla mücadele etmiştir.

Batılı oryantalistlerden I. Goldziher açık olarak İkrime'nin (v. 107/725) İbn Abbas'ın (v. 68/687) güvenilir konumundan istifade ederek İbn Abbas'la olan ilişkisini kötüye kullandığını, ondan kesinlikle işitmediği şeyleri onun adıyla rivayet ettiğini iddia etmektedir.⁹⁰ Buna benzer görüşler aslında ilk dönem bilginleri tarafından ortaya atılan bazı rivayetlere dayanmaktadır. Şöyle ki, İkrime (v. 107/725) ile aynı ekolün mensupları olmalarına rağmen, Mücâhid (v. 24/645) ve Tâvûs (v. 106/724) onu tavsif etmemiştir.⁹¹

Örneğin, İbn Ömer'in (v. 73/692) kölesi Nafi'e (v. 70/689) "İbn Abbas hakkında İkrime'nin yalan uydurduğu gibi benim hakkımda yalan uydurma" şeklinde bir uyarıda bulunduğu ifade edilmiştir. İbn Hacer (v. 664/1266) bu sözün güvenilir kanaldan tespit edilemediğini, dolayısıyla bu rivayet sahih olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca İkrime'yi yalancı olarak niteleyecek görüşlerden Medine ekolünde önemli bir yere sahip olan Saîd b. Museyyeb'in (v. 91/710) onu "yalancı" olarak nitelemesidir.⁹² Kaynakların ifade ettiğine göre Âta b. Müslim el-Horasânî (v. 135/752), İbn Müseyyeb'e "İkrime, Hz. Peygamberin ihtarlıyken Meymune⁹³ ile nikâhlandığını düşünüyor" deyince İbn Müseyyeb "Habîs yalan söylemiştir", demiştir⁹⁴. Diğer bir görüş ise Fetara b. Halfıfe tarafından nakledilmiştir. O, Âta'ya: İkrime'nin mesh ile ilgili bir görüşünü sormuş, buna karşılık Âta: "O yalan söylemiştir. Ben İbn Abbas'ı dinledim. O "إمسح على الخفين وإن خرجت من الخلاء"⁹⁵ demiştir. İkrime'yi yalancılıkla itham eden buna benzer birçok görüş vardır. Bütün bunlara rağmen İbn Maîn (v. 233/847), Ebu Hatim (v. 327/942), İclî (v. 204/819), Nesaî (v. 234/848), Mervezî (v. 275/888) ve Ahmed b. Hanbel (v. 241/855) gibi birçok âlim onu sika olarak kabul etmektedirler. İmam Buharî (v. 256/870) ise ondan hadis almaya çok önem vermiş olmalıdır ki, Sahih'inde tekrarları ile beraber İkrime'den 130, tekrarsız 63 hadis nakletmiştir.⁹⁶

Taberî, İbn Abbas'ın en güvenilir ravîlerinden Mücâhid hakkında "Onun bu görüşü yalan söylemesi imkansız olan kimselerin bağlayıcı icma'ına aykırıdır" demek suretiyle eleştiri yöneltmiştir. Dahhak b. Muzahim (v. 105/723) için de buna benzer eleştirilerin gündeme geldiği kaynaklarda yer almaktadır.⁹⁷

Mukatil b. Süleyman (v. 150/767), tefsir ilminde bir deniz olarak kabul edilmekle beraber rivâyet hususunda zayıf biri olduğu ileri sürülmüştür. Yani "metruku'l-hadis" olarak nitelendirilmiştir.⁹⁸

Ata b. Ebî Müslim el-Horasânî (v. 135/752) bazı hadisçiler tarafından sika olarak görülürken diğer bazıları tarafından zayıf olarak telakki edilmiştir. Örneğin, Nuh Suresi'nin tefsiri hakkında söyledikleri Buharî tarafından takdir edilmemiş ve "ليس بجيد / iyi değil" diye nitelendirilmiştir. İbn Hibban

⁸⁹ Demircan, *Arap-mevâlî ilişkisi*, s. 145-146.

⁹⁰ İgnaz Goldziher, *İslâm tefsir ekolleri*, çev: Mustafa İslamoğlu, İstanbul, 1997, s. 101.

⁹¹ Muhammed b. Tâhir el-Kayserânî, *Tezkiratu'l-huffâz*, tahk: Humeydî Abdülmecîd İsmâil es-Selefi, Dâru's-Semîi, Riyâd, 1415/1995, c. I, s. 96; Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehabî Ebû Abdillâh, *Men tukallime fihî*, Mektebetu'l-Menâr, ez-Zerâk, 1406, c. I, s. 136.

⁹² Süleyman b. Halef b. Sad Ebû'l-Velîd el-Bâcî, *et-Tadîl ve't-tecrîh*, tahk: Ebû Lubabe Hüseyin, Dâru'l-Livâ, er-Riyâd, 1986, c. III, s. 1023-1024; Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl el-Askalânî eş-Şafîi (İbn Hacer), *Fethü'l-bârî bi-şerhi sahîhi'l-buhârî*, tahk.: Abdurraûf Sa'd ve Mustafa Muhammed el-Hevârî, Mektebetu'l-Kulliyâti'l-Ezheriyye, Kâhire, t.y., c. I, s. 180; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, tahk: Subhî Bedrî, Mektebetu'l-Maârif, er-Riyâd, 1409, c. III, s. 379; Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl el-Eskalânî eş-Şafîi (İbn Hacer), *Tehzîbu't-tehziib*, Beyrût 1984, c. VII, s. 237.

⁹³ Hz. Peygamber'in hanımlarından biridir. İsmi daha önce "Birre" iken Hz. Peygamber değiştirerek "Meymüne" yapmıştır. Nesebi ise, Meymüne binti Hâris bin Hazn bin Büceyr bin el-Hezm bin Ruveybe bin Abdillâh bin Hilâl bin Âmir bin Sa'saa el-Hilâlîye'dir. Mekke'de Benî Hilâl kabilesindedir. Künyesi Ümmülfadl, annesinin ismi Hind binti Avf idir. Hircri 53 (m. 671) yılından vefât etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru A'lami'n-Nubela*, c. II, s. 238-239.

⁹⁴ el-Hudayrî, *Tefsirü't-tabîin*, c. I, s. 168.

⁹⁵ Hadisin tercümesi: *şayet tuvaletten gelmiş olsan bile mestler üzerine meshet.*

⁹⁶ el-Hudayrî, *Tefsirü't-Tabîin*, c. I, s. 170-173. Bkz. Aynı kaynak 172. sayfa 3. dipnot.

⁹⁷ Bkz. İgnaz Goldziher, *İslâm tefsir ekolleri*, s. 113. Örnekler için Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Camîu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an (Tefsiri)*, Beyrut, 1412/1992, Bakara, 2/294, 234., 263, Hud, 11/86.

⁹⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 198.

onun hafızasının kötü, rivayet naklinde yanlış yapan biri olduğunu söylemiştir. Bütün bunlara rağmen İbn Maîn, İbn Ebî Hatem, Nesaî gibi hadisçiler ondan hadis almakta bir beis görmemişlerdir.⁹⁹

İlk dönem müfessirleri üzerinde ayrıntılı bir araştırma yaptığımız zaman yukarıda bahsettiğimiz örneklerin sayısını daha da çoğaltabiliriz. Fakat şu nokta açık olarak bilinmelidir ki, her eleştirmen öncelikle kendisi bir kural koymuş ve daha sonra şahısları bu kural çerçevesinde değerlendirmiştir. Birinin zayıf gördüğü bir kişiyi, diğeri sika olarak kabul etmiş ve onun söylediklerine itibar etmiştir. Örneğin en çok eleştirilen Mücâhid ve İkrime'den görüş nakletmeyen mühaddis ve müfessir hemen hemen yok denecek kadar azdır.

b. Muhtelif Görüşlerle İtham Edilmeleri

Mevâlî müfessirlerden bazılarına yöneltilen en büyük eleştirilerden biri onların daha sonra gelişip birer ekole dönüşecek olan kelim mezheplerine yakınlıklarıdır. Bazıları sonraki dönemlerde söz konusu mezheplere intisap ettirilirken, bazıları ise ilerleyen süreçte daha ciddî tartışmalara konu olacak bazı görüşleri bizzat kendileri hayattayken sahiplenmişlerdir. Örneğin Hasan el-Basrî'nin kaderi inkar edenlere karşı onu ispat edebilmek için âyetlerden deliller getirmeye çalıştığı ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Benzer şekilde Mukatil b. Süleyman'ın tecsim düşüncesi¹⁰¹ ile şaibeli olduğu ileri sürülmektedir. Bu yönüyle bazı İslâm alimlerinin çeşitli şekildeki suçlamalarına maruz kalmıştır.¹⁰²

İkrime'ye karşı yapılan tenkitlerden biri onun Haricîlere meyletmiş olması ve onlardan görüş nakletmiş olmasıdır. Âta, İmam Ahmed ve İbnü'l-Medî'nin onu İbadî¹⁰³ olarak değerlendiren görüşlerinin yanı sıra¹⁰⁴ İbnü'l-Medî'den nakledilen bir rivayete İmam Ahmed'in onu İbadî değil Sufî¹⁰⁵ olarak değerlendirdiği görülmektedir. İbn Kuteybe ise "İkrime Haricîlerin görüşüne sahipti" demek suretiyle bir genelleme yapmıştır. İclî, İbn Abdilber ve İbn Hacer, İkrime'nin bütün bu tenkitlerden uzak olduğunu açıklayacak görüşler zikretmişlerdir.¹⁰⁶ Bazı İslâm kaynakları Mücâhid'i hadis rivayetinde güvenilir olarak kabul ederken, bazıları onun hadis ravîlerini çok karıştırdığını, itikadî yönü hakkına "mütthemün fi dinihi" olduğunu, Şîlikte ileri gittiğini, hafızasının zayıf olduğunu dolayısıyla onun zayıf biri olup, görüşlerinin delil olamayacağını ileri sürülmüşlerdir.¹⁰⁷

Aynı şekilde eleştiri süzgecine sıkça takılan mevâlî müfessirlerden biri de Mücâhid'tir. Onun bazı âyetler hakkında yaptığı yorumlar sebebiyle Muteziliye nispet edildiğine şahit olmaktadır.¹⁰⁸ Dolayısıyla Mücâhid'in Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kurtarılması mümkün gözükmemektedir.

Sonuçta Hz. Peygamber'in hayat arkadaşları olan sahabenin de bilgi seviyelerinin aynı düzeyde olmadığını, bir çok konuda birbirlerini şiddetle tenkit ettiklerini biliyoruz.¹⁰⁹ Dolayısıyla bazı mevâlî bilginlerin bize muhalif görüşlerde olmasının sebebinin onların Arap olmayışında ararsak yanlışla düşeriz.

⁹⁹ Muhammed Saîd Mübeyyid, *Mevsuatu hayati't-tabîin ve tabîihim min kütübi't-türas*, Mektebu Dârü'l-Feth, Katar, 2003/1423, c. II, s. 1055.

¹⁰⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 169.

¹⁰¹ İslâm dünyasında Hicrî 1. Asrın sonu 2. Asrın başlarında ortaya çıkan bu akım için kaynaklarda Mücessime ve Müşebbehe gibi isimlerin de kullanıldığını görürüz. Yaratıcıyı yaratıklara benzettikleri için onlara bu isim verilmiştir. Bkz. İslâm'da İnanç ve İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi, editör: İbrahim Kafidonmez, Marmara İlahiyat Yay. İstanbul, 2006, c. III, s. 1437.

¹⁰² Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 198.

¹⁰³ İbadîlik, Havaric'in bir fırkası olup, onlara göre müşrik, Allah'ın birliğine inanmış fakat nimete karşı nankörlük yapan bir kimsedir. Haricî fırkalar içerisinde Ehl-i sünnete en yakın olan İbadîler olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Mutezilenin itikadî görüşlerinden oldukça fazla etkilenen İbadîler, İlim, kudret vb. sübûtî sıfatların ezeliyliğini kabul etmezler. Kur'an'ın mahluk olduğunu, günahkar kimse için her hangi bir şefaatin kabul edilmeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Havaric", İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi, C. II, s. 717-718.

¹⁰⁴ Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadır*, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut, 1986/1406, c. I, s. 348.

¹⁰⁵ Haricî fırkalarından bir fırkadır. Mağrib'in Mağrib-ı Aksâ Atlantik sahillerinde ikame eden bir topluluktur. Hicrî 122/Miladî 740 yıllarında Meysere el-Matgarî tarafından Hâricî emirliğini benimseyen bir emirlik kurmuşlardır. Bkz. İbrâhîm Harekât, "Mağrib", DİA, c. XXVII, s. 318.

¹⁰⁶ Konu ile ilgili görüş ve değerlendirmeler için bkz. el-Hudayrî, *Tefsirü't-tabîin*, c. I, s. 173-179.

¹⁰⁷ *el-Mevsuatü'l-müeyssere fi teracimi einmeti't-tefsir ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luga*, Yayına hazırlayan: Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyri, İyad b. Abdüllatif Kaysi, Mustafa b. Kahtan Habib, İmad b. Muhammed Bağdadi), Mecelletü'l-Hikme, el-Medinetu'l-Münevver, 1424/2003, c. II, s. 1876, 1877.

¹⁰⁸ Konu ile ilgili tartışmalar için bkz. İgnaz Goldzîher, *İslâm tefsir ekolleri*, s. 132.

¹⁰⁹ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Zerkeşi, *el-İcâbe li İradi ma'stedrekethu Âişe alâ-sahâbe* (Hz. Âişe'nin Sahabeye Yöneltilmiş Eleştiriler), çev: Erul, Bünyamin, Kitâbiyât, Ankara, 2002.

c. İsrâîlyata Dair Görüşleri

Tabiîn dönemindeki tefsir çalışmalarının en büyük sorunlarından biri Ehl-i kitap kaynaklı rivayetlerin sıkça kullanılmasıdır. Bu süreçte tefsirle uğraşan birçok müfessir söz konusu kaynağa değinmeden geçememiştir. İlerleyen zaman zarfında tefsir kitapları - itikadî ve şer'î meseleleri içermediği gerekçesiyle - ehli kitap mensuplarından İslâm'ı kabul eden bazı kimselerden nakledilen haberlerle doldurulmuştur.¹¹⁰ Bu haberlerin rivayet zincirine bakıldığında doğal olarak mevâlî zümresi görülür. Zîra o dönemde tefsirle uğraşanların ekseriyeti mevâlîden oluşmaktaydı. Dolayısıyla tefsire sokulan isrâîlyat kaynaklı rivayetlerin taşıyıcıları olarak suçlanan ilk zümre mevâlî zümresi olarak gösterilmiştir.¹¹¹ Bu konuda isimler vermek gerekirse, kaynaklarda Abdullah b. Selam (v. 43/63), Ka'bu'l-Ahbâr (v. 32/652), Vehb b. Münebbih (v. 110/114), İbn Cüreyc (v. 150/767), Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr gibi kişilerin adlarına sıkça rastlamaktayız.¹¹² Ama şu da bir gerçektir ki, adı zikredilen bu kişilerin kasıtlı olarak rivayet uydurduğunu ya da isrâîl kültüründen bazı şeyleri İslâm kültürüne zorla enjekte ettiğini söylemek zordur. En makul açıklama ise, kendilerine sorulan sorulara bildikleri ölçüde cevap vermiş olabilir, soruyu soran kimse de aldığı cevabı diğerine aktarmış olabilir diye düşünüyoruz. Bu takdirde, olayı aktaran sözü söyleyen kadar suçludur. Denebilir ki, burada kitle merkezli eleştiriden daha ziyade görüş merkezli bir eleştiri usulü takip edilmelidir. Örneğin Hz. Süleyman'ın krallığı hakkında Saîd b. Cübeyr'den nakledilen uzunca bir rivayeti¹¹³ değerlendiren İbn Kesir "Bunlar bir Peygamber için söylenmesi hiç de hoş olmayan şeylerdir" demek suretiyle bu türden rivâyetlerin, isrâîlyattan ve çirkin rivâyetlerden biri olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁴ Bu konuda onun kitap ehlinde hidayete eren Vehb b. Münebbih gibi kimselerle olan sıcak sohbetlerinin buna yol açtığı söylenebilir.¹¹⁵ Ama Saîd b. Cübeyr ulemanın çoğunluğu tarafından güvenilir kabul edilen bir kimsedir.

Kabul edilmesi mümkün olmayan isrâîlî rivâyetlerden biri de Hz. Âdem ile Havva'nın müşrik olduğuna ilişkin haberdır.¹¹⁶ Hz. Âdem'in cennetten çıktıktan sonra her hangi bir suç işlediğine dair bilgi kaydedilmediği halde bazı rivâyetlerde Hz. Âdem ile Havva'nın şeytana uyararak çocuklarına Abdulharis adını vermeleri Allah tarafından bir ortak koşma eylemi olarak değerlendirilmiş ve bu ifade müfessirleri bir takım te'vîllere zorlamıştır. Mücâhid "Onlar böyle yapmakla şeytana itaat ettiler" diye açıklama yapmıştır.¹¹⁷ Aynı şekilde Mücâhid de literatürde güvenilir biri olarak görülür. Elbette ki, peygamberler beşer olarak, hata yapmaktan münezzeh olmamakla beraber inançla ilgili konularda Allah'a şirk koştukları iddiası, kabul edilemez. Bu açıdan söz konusu rivâyetlerin uydurma olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Âta b. Yesar'ın da ehl-i kitaba veya kitaptan bilgisi olan kimselere bazı âyetlerin tefsiri ile ilgili sorular sorduğu bilinmektedir.¹¹⁸ Kabe'nin yapılışını konu edinen ve hem aklî hem naklî yönüyle kabul edilmesi mümkün olmayan ehl-i kitap kaynaklı rivâyetlerden biri Atâ b. Ebî Rabâh'a isnad edilmektedir. Bu rivayete göre "Allah, Hz. Âdem'i yeryüzüne indirdiğinde onun ayakları yerde, başı göklerdeymiş. Göktekilerin konuşmalarını ve dualarını işitiyor, gökte bulunanlarla dostluk kurabiliyormuş. Dolayısıyla melekler ondan çekinmişler buna bağlı olarak dualarında ve namazlarında durumu Allah'a şikâyet etmişler. Bunun üzerine Hz. Âdem, Mekke'ye yönlendirilmiş, Mekke'ye varıncaya kadar adımını bastığı her yerde bir şehir (karye), adımlarının arasındaki mesafede de bir çöl oluşmuş. Allah Ka'be'nin bulunduğu şu anki yere cennetten bir yakut indirmiş, Tufan'a kadar bu yakut orada kalmış ve Allah onu tufan esnasında kaldırmış. Bu durum Hz. İbrahîm'in peygamber olarak gönderilişine kadar devam etmiştir".¹¹⁹

¹¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 615.

¹¹¹ Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 143.

¹¹² Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir tarihi*, c. I, s. 115-118. 128 vd.

¹¹³ Geniş bilgi için Bkz. İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dimaşkî Ebu'l-Fida (İbn Kesîr), *Tefsiru ibn Kesîr* (Tefsîr), Dâru'l-Fikr, Beyrût 1401, c. VII, 64-65; Abdullah Aydemir, *Tefsirde isrâîlyat*, Ankara 1979, s. 14-16.

¹¹⁴ İbn Kesîr, *Tefsir*, c. VI, s. 65.

¹¹⁵ Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, tahk: Beşşar Avvad Ma'ruf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1980, c. X, s. 367; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehziib*, c. IV, s. 12; el-Esbahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-evliyâ*, 4. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrût, 1405, c. IV, s. 56; Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım eş-Şeybanî Ebû Bekir, *Kitâbu'z-zühd li-ibn ebî Âsım*, Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, 2. Baskı, tahk: Abdulalî Abdulhamid Hamid, Kâhire, 1408, c. I, s. 373.

¹¹⁶ Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâîlyât ve'l-Mevduât fi Kutubi't-Tefsîr*, 4. Baskı, Mektebetu's-Sünne, t.y., s. 209.

¹¹⁷ Mücâhid b. Cebr, *Tefsiru'l-imâm Mücâhid*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikri'l-İslamî el-Hadis, Kâhire, 1989, s. 252-253; Tâberî, *Tefsir*, c. VI, s. 146.

¹¹⁸ Tâberî, *Tefsir*, c. VI, s. 84; İbn Kesîr, *Tefsir*, c. II, 335.

¹¹⁹ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru mekke vemâ câ'e fihâ mine'l-âsâr*, 3. Baskı, tahk: Rüşdî es-Salih Melhes, Dâru's-Sekâfe, Beyrût, 1399/1979, s. 169.

İsrâîlî rivâyetler sahasında adına pek az rastladığımız müfessirlerden biri de Tâvûs b. Keysân'dır. Onun oğlundan nakledilen bir rivâyete göre, kendisine soru sormak için gelen birine "Eğer istersen sana bu mecliste Kur'ân, Tevrat ve İncil'i öğretim" gibi bir ifade sarf ettiği bilinmektedir.¹²⁰ Bu rivâyete dayanarak, Tâvûs'un Kur'ân kültürünü iyi bilen biri olmakla beraber Tevrat ve İncil'i de iyi bildiği söylenebilir.

Görüldüğü gibi mevâlîden bazı müfessirler İsrâîlî olup da İslâm kültürüne sokulmuş olduğu düşünülen rivâyetlere karşı ilgisiz kalmamışlardır. Kendilerine dayandırılan İsrâîlî rivâyetlerin çokluğu ile adları ön sıralarda zikredilmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, İbn Abbâs'ın bu açıdan payı büyüktür. Ondan nakledilen isrâîlî rivâyetler hakkında görüş bildirmeye çalışan Ahmed Emin ve müsteşrik Goldziher'e karşı bir hayli tenkit çalışmaları kaleme alınmıştır.¹²¹ Nitekim kendisine isnad edilen rivâyetleri incelediğimizde isrâîliyyât konusunda İbn Abbâs'a yöneltilen eleştirilerin az da olsa gerçeklik payı olduğunu kabul etmekle birlikte, bir o kadar da onun mevâlî zümresinden olan talebelerinin de büyük payı olduğu gözden kaçmamalıdır.

Dolayısıyla bir değerlendirme yapacak olursak, bu konudaki problemleri Arap-mevâlî ilişkisinden daha ziyade hoca-talebe ya da dönemin şartları çerçevesinde değerlendirmenin daha isabetli olacağını düşünüyoruz. Aksi halde asıl Kureyş kabilesine mensup biri Abdullah b. Abbas'ı değerlendirmemiz mümkün olmayacaktır. Ayrıca âyetlerin anlaşılmasında referans olarak alınan isrâîliyyat asıllı rivayetlerin bu kadar çok olmasını Kur'an'ı tefsir eden kişinin özel ilgisi çerçevesinde düşünmeye de bir mani yoktur. Zira ehl-i kitabı sormayı teşvik eden âyetler vardır.¹²²

d. Dil Bilgisi Eksikliği

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm fasih ve belîğ bir Arapça ile indirilmiştir. Onu okuyan her bir Arap ya da Arapça bilen her hangi bir kişi ondan kendi bilgi nisbetinde yararlanabilmektedir. Nitekim Raşit Halifeler'den ve Arabın seçkin zümresinden olan Hz. Ömer'in dahi bazı âyetleri anlayamadığı için sahabenin ileri gelenlerine sorular sorduğunu biliyoruz.¹²³

Mevâlîden Âta b. Yesar, Muhammed b. Sirin, Mekhul b. Ebî Müslim gibi bazı kişilerin Arapça dil bilgilerinin yetersiz olduğu ileri sürülerek tenkit edilmişlerdir. Aynı şekilde sahabeden Selman el-Farîsî de aksan bozukluğu sebebiyle bazı kelimeleri yanlış okuduğu varsayılarak tenkit edilmiştir.¹²⁴ Dilin felsefî yönü ile fazla ilgilenmediği veya sürekli orak dil bilgisini artırmaya çalışması onun yapmış olduğu tefsirin kabul edilemez olduğu anlamına gelmez. Zira en iyinin sonu yoktur. İlim ise kendisiyle uğraşıldıkça gelişen, geliştikçe sahibini tevazuya yönelten ve kendini yenilemeye sevk eden bir olgudur.

Hz. Osman'ın halifelik yıllarında Yemen'in Cünd bölgesinde dünyaya gelen Âta b. Ebî Rabah'ın tefsirde dil bilgisine olan itimadının zayıf oluşu tenkit edilmiştir.¹²⁵ Zira yapmış olduğu tefsirlerde Arap dilinin inceliklerinden istifade ederek sayılı örnekler dışında fazla açıklamalar yaptığı görülmüştür.¹²⁶ Bu durumu bir eksiklik olarak görenler onun 90 yaşındayken "*Ben Arapça'mı geliştirmeyi çok arzuladım*" şeklindeki sözüne dayanmaktadırlar.¹²⁷

Aynı şekilde Hasan el-Basrî'nin önceleri dilde yanlış yaptığı, daha sonra ise, onun dil konusunda bir başvuru kaynağı haline geldiği görülmektedir. Hatta daha sonraki nesilden İbn Kuteybe, Zemahşerî ve İbn Manzûr gibi kimseler dahi onun açıklamalarına başvurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Ayrıca tefsir konusunda ondan çok şey nakledilmiştir. Bunun sebeplerinden biri olarak onun rivayeti naklederken senet ve metin kritiği yapmaması gösterilmiştir. Rivayetlerin naklinde lafızdan ziyade anlama önem veren biri olduğu kaydedilmiştir.¹²⁸

¹²⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, c. XIII, s. 361.

¹²¹ Bu konu ile ilgili tartışmalar, Zehebi'nin "*et-Tefsîr ve'l-mufessirîn*" adlı eseri, Abdullah Aydemir'in "*Tefsîrde İsrâîliyyât*" adlı eseri ve Muhammed Bakır Huccefi'nin "*Tahkîkum Havle Abdullah b. Abbâs*" adlı eserinde geniş olarak ele alınmıştır.

¹²² Örneğin Yûnus, 10/94; Nahl: 70/43. Konu hakkındaki ayrıntılı tartışmalar için bkz. Semih Atıf el-Zeyn, *es-Sekâfetu ve's-sekâfetu'l-İslâmiyye*, Lübnân, 1979, s. 53.

¹²³ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhari*, "Tefsîr", 4, "Menâkib", 25, "Meğâzî", 50, 85; Tirmizî, "Tefsîr", Feth (Nasr) 3359.

¹²⁴ Öztürük, *Mevâlînin hadis rivayetindeki yeri*, s. 330.

¹²⁵ el-Hudayrî, *Tefsîrî't-tabîîn*, c. I, s. 565.

¹²⁶ el-Hudayrî, *Tefsîrî't-tabîîn*, c. I, s. 194-195.

¹²⁷ el-Hudayrî, *Tefsîrî't-tabîîn*, c. I, s. 194-195.

¹²⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. el-Hudayrî, *Tefsîrî't-tabîîn*, c. I, s. 220-225.

Arapça'yı çok iyi bilmemekle eleştirilen kimselerden biri İbrahim en-Nehaî'dir. Aslen siyahî olan İbrahim hakkında onun Arapçaya hakim olmadığı ifade edilmiştir.¹²⁹ Aynı şekilde, Kûfe ekolünün ileri gelenlerinden Şa'bî'nin Arapça dil bilgisinin kuvvetli olmadığı dile getirilmiştir.¹³⁰

Sonuç

Mevâlî müfessirlerin Kur'ân tefsirinin oluşumuna katkıları ve onlara yöneltilen eleştirileri incelemek üzere yola çıktığımız bu çalışmada öncelikle onların Arap toplumundaki konumlarını incelemeye çalıştık. Her şeyden önce onların evrensel bir niteliğe sahip olan İslâm dini, yapısı itibariyle onların Müslüman camia içerisinde bulunmalarını zorunlu kılmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onların değişen zaman zarfında, değişen statülerde toplumun bir parçası olmaya devam ettiklerine şahit olmaktayız. Çalışmamızın giriş kısmında değindiğimiz üzere kaynaklarda mevâlînin ilimle uğraşmalarının sebepleri merak konusu olmuştur. Her ne vesile ile olursa olsun, bazı mevâlî müfessirlerin Arap dili konusunda sonrakilere bir kaynak değeri taşıdığı açıktır. Dolayısıyla onların yaptıkları her yorumun arkasında bir art niyet aramak pek doğru bir yaklaşım olmasa gerektir.

Çalışmamızın bir başlığı ise mevâlî müfessirlerle ilgiliydi. Biz burada kaynaklardan çıkarabildiğimiz bazı isimleri ortaya komaya çalıştık. Fakat kimi müfessirlerin mevâlîliği net olarak bilinmemekle birlikte, kimilerinin mevâlîliği açık olsa da hangi ulusa ait oldukları net olarak bilinmemektedir.

Burada özellikle belirtmemiz gerek bir husus şu ki, onlara atfedilen tefsirlerin bazen değişik kaynaklarda değişik isimlerle anıldığı görülmüştür. Fakat çalışmamız kapsamında bahsettiğimiz mevâlî müfessirlerin eserlerini tek tek ve baştan sonuna kadar inceleme imkanımız olmadı. Sadece gerekli gördüğümüz hususların tespiti hakkında, gerekli gördüğümüz konularla alakalı yorumlarına bakmakla yetindik. Başka bir çalışmamızda bu kapsamdaki eksikleri telefi etmeye düşündüğümüzü burada ifade etmek isteriz.

Elde ettiğimiz sonuçlara göre erken dönemde tefsir yazarlar genel olarak mevâlîdendir. Bunların başında İbn Abbas'ın talebelerini göstermek doğru bir tespit olacaktır. Yani Kur'an'ın ilk tefsirini yazarların mevâlîden olduğunu kesin olarak söylemek mümkündür. Özellikle Mekke ekolü müfessirleri bu konuda dikkate değer mahiyettedir. Fakat mevâlî müfessirler tarafından kaleme alındığı ifade edilen eserlerden bazıları matbu olarak okuyuculara sunulabilmiş ise de önemli bir kısmına sadece kayıtlarda rastlamakta ve külliyatlarının sayfalarına serpiştirilmiş vaziyette görebilmekteyiz.

Daha önceleri tefsir genelde Hz. Peygamberden gelen bir rivayete dayalı olarak yapılırken tabîin döneminde serbest yorum daha fazla ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu tür yaklaşımlar içtihadî yorumlar olarak değerlendirilmiştir. Nitekim cahiliye dönemi Arap şiirleri ve isrâîliyat kaynaklı rivayetler gibi icitihada yarar sağlayacak unsurların tefsirleştirmesinde onların önemli derecede katkıları olmuştur. Nihayetinde birçok mevâlî müfessirin rakamsal olarak tefsir kitaplarımızda adlarına bolca rastlanırlar olmuştur.

Çalışmamızın onlara yöneltilen eleştiriler bahsine gelince, bazı konularda tenkitçileri haklı çıkaracak görüşlerin olduğu açıktır. Zaten ulema, sahabe ve tabîinin görüşlerinin bağlayıcılığı hususunda gerekeni söylemişlerdir. Burada sorun tabîin mevâlî üzerinde cereyan ettiğinden tercih sahibi Kur'ân ve sünnet bütünlüğü içerisinde hareket edebilmektedir. Zîra her yorum, sahibinin bilgi düzeyi ve bulunduğu şartlardan ayrı düşünülemez. Beşer olan her varlığın yaptığı yanlış, kasıtlı olduğu kadar yapısalıdır. En önemlisi bir mevâlî bir Arap kadar Kur'ân-ı Kerîm'den sorumludur. Buna bağlı olarak sorumlu olduğu bu kitabı anlamak ve anladığı ölçüde çevresindekileri bilgilendirmek zorundadırlar. Diyoruz ki, ilimle uğraşmak doğal olarak onların da haklarıdır.

Yukarıda da dikkat çekmeye çalıştığımız gibi, mevâlîden bazı kimselerin Arap diline olan vukufiyetlerinin yetersizliği iddiası da izafi bir durumdur. Zîra Arap olmayıp daha sonra Arap dili sahasında otorite kabul edilecek seviyeye ulaşmış çok sayıda âlimin varlığını biliyoruz.

Mevâlînin kendi kültürlerinden İslâm kültürüne kattıkları bazı olumsuz şeylerden bahseden kaynakların çoğu, onların hangi âyeti kendi kültürlerindeki hangi olayla ilişkilendirdiği noktasında çok açık bir söz söyleyememektedirler. Nitekim mevâlîye yöneltilen kuşkuvarın birçoğunun oryantalist düşüncenin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Biz, mevâlîye atfedilen ama kabul etmemiz mümkün olmayan

¹²⁹ el-Hudayrî, *Tefsirü't-tabîin*, c. I, s. 339.

¹³⁰ Bkz. el-Hudayrî, *Tefsirü't-tabîin*, c. I, s. 565.

görüşleri önce o dönemin şartları çerçevesinde, Kurân ve sünnet bütünlüğü içerisinde değerlendirmeye çalışırız.

KAYNAKÇA

- el-ÂBÂDÎ, Firuz (1305), *Kâmûs tercümesi*, tercüme: Asım Efendi, Mat. Bahriye, İstanbul.
- ABDULLAH, Müsaîd Müslim (2006), *Gelişme döneminde tefsir*, tercüme: Muhammed Çelik, İzmir.
- ALÎ, Cevâd (1380/1961), *el-Mufasssal fî târihi'l-arab kable'l-İslâm*, Menşüratu'ş-Şerîf er-Radî, İrân.
- AYDEMİR, Abdullah (1979), *Tefsirde isrâiliyyat*, Ankara.
- el-BÂCÎ, Suleyman b. Halef b. Sad Ebû'l-Velîd (1986), *et-Tadîl ve't-tecrîh*, tahk: Ebû Lubabe Hüseyin, Dâru'l-Livâ, er-Riyâd.
- BUHÂRÎ, *Sahihu'l-Buhari*, "Tesûr", 4, "Menâkîb", 25, "Meğâzî", 50, 85.
- el-CAHÎZ, Ebu Osman Amr b. Bahr (1968), *el-Beyan ve't-tibyan*, Beyrut.
- CERRAHOĞLU, İsmail (1988), *Tefsir tarihi*, Ankara.
- CEVDE, Cemâl (1989), *el-Evdâi'ul-ictimaiyye ve'l-iktisadiyye li'l-mevâlî fî sadri'l-İslâm*, Dâru'l-Beşîr, Amman.
- ÇELEBÎ, Katib (1413/1993), *Keşfu'z-zünûn*, Yayına hazırlayan: Ahmed Şemsuddîn, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- DAVUDÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed (1392/1982), *Tabakâtu'l-müfessirin*, tahk: Alî Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe, Kahire.
- DEMİRCAN (1996), Adnan, *İslâm tarihinin ilk döneminde arap-mevâlî ilişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- EBÛ NUAYM, el-Esbahânî Ahmed b. Abdillâh (1405/1985), *Hilyetu'l-evliyâ*, 4. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrût.
- EBÛ ŞEHBE, Muhammed, *el-İsrâiliyyât ve'l-Mevduât fî Kutubi't-Tefsîr*, 4. Baskı, Mektebetu's-Sünne, t.y.
- el-Mevsuatü'l-müeyyese fî teracimi eimmeti't-tefsir ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luga*, Yayına haz: Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyri, İyad b. Abdüllatif Kaysî, Mustafa b. Kahtan Habib, İmad b. Muhammed Bağdadi (1424/2003), Mecelletü'l-Hikme, el-Medinetu'l-Münvvere.
- el-EZRAKÎ, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Ahmed (1399/1979), *Ahbâru Mekke vemâ câ'e fîyhâ mine'l-âsar*, 3. Baskı, tahk: Rüşdî es-Salih Melhes, Dâru's-Sekâfe, Beyrût.
- GOLDZİHER, İgnaz (1997), *İslâm tefsir ekolleri*, çev: Mustafa İslâmoğlu, İstanbul.
- HAMİDULLAH, Muhammed (1993), *İslâm peygamberi*, çev: Salih Tuğ, İrfan yay., İstanbul.
- HAREKÂT, İbrâhîm, "Mağrib", DİA, c. XXVII.
- HUCCETÎ, Seyyid Muhammed Bakır (1990), *Tahkiku havle İbn Abbas ve mekanetuhu fî't-tefsir ve'l-maarifi'l-uhra*, Dâru'r-Ravda, Beyrut.
- el-HUDAYRÎ, Muhammed b. Abdullah b. Ali (1999/1420), *Tefsirü't-tabîîn: Arz ve Dirase Mukarene*, Dâru'l-Vatan, Riyad.
- İBN EBÎ HÂTİM, Abdurrahmân b. Ebî Hâtim Muhammed b. İdrîs Ebû Muhammed er-Râzî et-Temimî (1271/1952), *el-Cerhu ve't-ta'dîl*, Dâru lhyâi't-Turâsî, Beyrût.
- İBN HACER, Ahmed b. Ali b. Hacer Ebu'l-Fadl el-Eskalânî eş-Şafîi (İbn Hacer), *Fethü'l-bârî bi-şerhi sahihi'l-buhârî*, tahk.: Abdurrahîf Sa'd ve Mustafa Muhammed el-Hevârî, Mektebetu'l-Kulliyâtî'l-Ezheriyye, Kâhire, t.y.
- İBN HACER (1984), *Tehzîbu't-tehziib*, Beyrût.
- İBN HALDUN (2004), *Mukaddime*, çev: Halil Kendir, Yeni şafak Dağıtım, İstanbul.
- İBN HALLİKÂN, *Vefeyâtu'l-a'yân*, Dâru Sadr, tah: İhsan Abbas, Beyrût; İbn Kayyim el-Cevzî (1987), *İlamu'l-muvakkî'in*, tahk: Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Beyrût.
- İBN HANBEL, Ahmed (1409/1988), *el-İlel ve ma'rifetu'r-ricâl*, tahk: Subhî Bedrî, Mektebetu'l-Maârif, er-Riyâd.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *Cevâmî'us-siyer*, tahk: İhsan Abbas ve Nâsiruddin el-Esed, Dâru'l-Maârif, t.y.
- İBN KESİR, İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî Ebu'l-Fida (1401/1981), *Tefsiru ibn Kesîr* (Tefsîr), Dâru'l-Fikr, Beyrût.
- İBN MANZÛR, *Lisânu'l-arab*, Dar Sadr, t.y.
- İBN NEDİM, Muhammed b. İshâk (1405/1985), *el-Fihrist*, tahk: Mustafa eş-Şuveymî, Tunus.
- İBN SA'D (1957), *Tabakâtu'l-kubrâ*, Beyrût.
- İBNU'L-ESİR, *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîs*, tahk: Mahmûd Muhammed et-Tenahî, Dâru'l-Fikir, Lübnân, t.y.
- İŞFAHÂNÎ, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râğîb, *Müfredatu elfazi'l-Kur'ân*, tahk: Safvan Adnan Davudi (1992), Dâru'l-Kalem, Dımaşk.
- İslâm'da İnanç ve İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi*, editör: İbrahim Kafidönmez (2006), Marmara İlahiyat Yay. İstanbul.
- el-KANÛCÎ, Sıdık b. Hasen (1978), *Ebcedu'l-ülûm*, tahk: Abdulcabbar Zekar, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût.
- el-KAYSERÂNÎ, Muhammed b. Tâhir (1415/1995), *Tezkîrutu'l-huffâz*, tahk: Humeydî Abdulmecîd İsmâil es-Selefi, Dâru's-Semî, Riyâd.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, "Havaric", İnanç, İbadet ve Günlük Yaşam Ansiklopedisi.
- el-KOSTANTİNÎ, Muhammed b. Abdillâh el-Kostantinî er-Rumî el-Haneffî (1971), *Keşfu'z-Zunûn*, 2. Baskı, Milli Eğitim Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul.
- KÖSE, Saffet, "Esved b. Yezîd", (DİA), c. XI.
- KURBAN, Nur Ahmet (2008), "Mekke ekolünün oluşumu ve Kur'ân tefsirindeki yeri", Basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı Tefsir Bilim Dalı, Tez danışmanı: Mevlüt Güngör, İstanbul.
- LAMMENS, H., "Mekke", *Millî eğitim bakanlığı İslâm ansiklopedisi* (İA), c. VI.
- MİKDAD, Mahmûd (1988), *el-Mevali ve nizâmü'l-velâ mine'l-cahiliyye ila evhiri'l-asri'l-Ümevî*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk.
- el-MİZZÎ, Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân Ebu'l-Haccâc (1980), *Tehzîbu'l-kemâl*, tahk: Beşşar Avvad Ma'ruf, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût.
- MÛBEYYİD, Muhammed Saîd (2003/1423), *Mevsuatu hayati't-tabîîn ve tabîihim min kütübi't-türas*, Mektebu Dâru'l-Feth, Katar.
- MÛCÂHİD, İbn Cebr (1989), *Tefsiru'l-imâm Mücâhid*, 1. Baskı, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadis, Kâhire.
- NÛVEYHİZ, Adil (1986/1406), *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadr*, Müessesetu Nuveyhizi's-Sekafiyye, Beyrut.
- ÖZTÜRK, Mustafa (2002), "Mevâlînin hadis rivâyetindeki yeri", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı, Basılmamış doktora tezi, Danışman: İsmail L.Çakan, İstanbul.
- SEZGİN, Fuad (1403/1983), *Tarihu't-türasi'l-arabî*, Suûdî Arabistan.

- es-SUYUTÎ, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Ebû'l-Fadl (1403/1983), *Tabakâtu'l-huffâz*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût.
- eş-ŞERÎF, Ahmed İbrâhîm, *Mekke ve'l-medîne fi'l-câhiliyye ve ahdî'r-rasûl*, Dâru'l-Fikri'l-Arabiyye, t.y.
- eş-ŞEYBANÎ, Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım Ebû Bekir (1408/1988), *Kitâbu'z-zühd li-ibn ebî Âsım*, Dâru'r-Reyyân li't-Turâs, 2. Baskı, tahk: Abdulali Abdulhamid Hamid, Kâhire.
- et-TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (1412/1992), *Camii'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'an (Tefsir)*, Beyrut.
- TİRMİZÎ, "Tefsîr", Feth (Nasr).
- el-UKAYLÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Haddâd (1984), *ed-Duafaü'l-kebir*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- ez-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Ebû Abdillâh (1406/1986), *Men tukullime fihî*, Mektebetu'l-Menâr, ez-Zerâk.
- ez-ZEHEBÎ, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-mufessirân*, Beyrût, t.y.
- ez-ZEHEBÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed (1995), *Miyzanu'l-i'tidâl fi makdi'r-ricâl*, tahk: Ali Muhammed Ma'vez ve Adil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût.
- ; (1986), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4. Baskı, Beyrût.
- ez-ZERKEŞÎ (2002), *el-İcâbe li iradi ma'stedrekethu Âişe alâ-sahâbe* (Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler), çev: Erul, Bünyamin, Kitâbiyât, Ankara.
- ez-ZEYN (1979), Semih Atıf, *es-Sekâfetu ve's-sekâfetu'l-İslâmiyye*, Lübnân.
- ez-ZİRİKLÎ, Hayruddin (1990), *el-A'lâm kâmu'su terâcim li eşhuri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-arab ve'l-müste'ribine ve'l-müsteşrikîn*, 9. Baskı, Beyrût.